Polonia Sacra R IX(XXVII) nr 16/60(2005)

Maria Kościółek (Akademia Pedagogiczna, Kraków)

Osoby niepełnosprawne intelektualnie a świat wartości

Współczesne społeczeństwo ukierunkowało swoje zainteresowania między innymi na zagadnienia związane z przygotowaniem osób niepełnosprawnych intelektualnie do samodzielnego życia i funkcjonowania poza instytucjami opieki, a więc w otwartym społeczeństwie. Fakt ten stwarza preferencje dla problematyki rozwoju społecznego osób niepełnosprawnych intelektualnie i ich kompetencji społecznej, która wyraża się w umiejętnościach koniecznych dla życia w tym szerokim społeczeństwie. Wiąże się to z powszechną ideą integracji niepełnosprawnych ze społeczeństwem, której słuszność jest niepodważalna[1]. Należy jednak pamiętać, iż świat człowieka jest przede wszystkim światem wartości. Wartościowanie towarzyszy podstawowym czynnościom związanym z odbiorem i nadawaniem informacji, ich oceną, jest obecne w wyborach celów i strategii postępowania. Wprowadzenie osoby niepełnosprawnej intelektualnie (dziecka, ucznia, wychowanka) w świat wartości, a następnie kształtowanie jej sytemu wartości staje się koniecznością, która niesie za sobą szereg korzyści indywidualnych i społecznych[2].

Najnowsza definicja upośledzenia umysłowego-niepełnosprawności intelektualnej zaproponowana przez Amerykańskie Towarzystwo do Spraw Niedorozwoju Umysłowego (DSM-IV) brzmi następująco:

---

[1] Por. T. Witkowski, *By podnieść poziom społecznego funkcjonowania osób z upośledzeniem umysłowym*, Lublin 1997.

[2] M. Trojańska, *Wychowanie w szkole specjalnej jako wprowadzenie ucznia w świat wartości*, [w:] *Rehabilitacja, opieka i edukacja specjalna w perspektywie zmian*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, Olsztyn 2004, s. 227.

upośledzenie umysłowe odnosi się do substancjalnych ograniczeń w aktualnym funkcjonowaniu. Charakteryzuje się istotnie niższym niż przeciętne funkcjonowaniem intelektualnym z jednocześnie współdziałającym ograniczeniem w zakresie dwóch lub więcej spośród następujących umiejętności przystosowawczych: porozumiewania się, samoobsługi, trybu życia domowego, uspołecznienia, troski o zdrowie i bezpieczeństwo, umiejętności szkolnych, organizowania czasu wolnego i pracy. Niedorozwój umysłowy ujawnia się przed 18 rokiem życia[3].

Jak widać definicja ta bardzo szczegółowo uwypukla te dziedziny życia osób niepełnosprawnych intelektualnie, w zakresie których mogą występować ograniczenia, ułatwia przy tym jasne określenie obszaru istniejących zaburzeń, w poszczególnych sferach rozwoju.

Dotychczasowe badania prowadzone nad czynnikami warunkującymi poziom szeroko rozumianego rozwoju i nad czynnikami bezpośrednio związanymi z osobą z upośledzeniem umysłowym, zajmują się albo pojedynczymi czynnikami, albo kilkoma naraz.

Rozwojowi fizycznemu, a w nim rozwojowi motorycznemu poświęcono wiele miejsca w literaturze z zakresu problematyki osób z upośledzeniem umysłowym. Także w naszej literaturze docenia się wagę tego zagadnienia, z zaakcentowaniem znaczenia rozwoju fizycznego w przygotowaniu do życia w społeczeństwie[4].

Funkcje poznawcze osób upośledzonych umysłowo są stosunkowo często przedmiotem rozważań w literaturze krajowej, a nieco mniej są one akcentowane w literaturze światowej[5]. Wydają się one bardzo ważne dla dostrzegania i rozumienia sytuacji społecznych. Niektóre badania dotyczą świadomości społecznej osób z upośledzeniem umysłowym, inne funkcji poznawczych w uczeniu się umiejętności regulujących relacje społeczne.

Sfera emocjonalno-motywacyjna oraz niektóre cechy osobowości warunkujące przystosowanie społeczne są często podejmowane

---

[3] J. Kostrzewski, *Ewolucja poglądów AAMR dotyczących niedorozwoju umysłowego*, [w:] *Roczniki Pedagogiki Specjalnej*, red. J. Pańczyk, t. 8, Warszawa 1997, s. 5.

[4] Por. J. Pańczyk, *Usprawnienie fizyczne dzieci lekko upośledzonych umysłowo*, [w:] Upośledzenie umysłowe – Pedagogika, red. K. Kirejczyk, Warszawa 1981.

[5] Por. J. Kostrzewski, *Podstawowe wiadomości o upośledzeniu umysłowym*, [w:] *Upośledzenie umysłowe...*, dz. cyt.; R. Kościelak, *Psychologiczne podstawy rewalidacji upośledzonych umysłowo*, Warszawa 1989.

i szeroko omawiane w pracach, traktujących o przygotowaniu osób niepełnosprawnych do życia w społeczeństwie. Docenia się coraz częściej u osób z upośledzeniem znaczenie ich obrazu samego siebie i pozytywnej oceny siebie dla pokonywania trudności oraz rozwoju. Znaczenie to wzrasta, gdy osoba niepełnosprawna ma samodzielnie żyć w otwartej społeczności i codziennie podejmować wiele inicjatyw. Umiejętność przezwyciężania konfliktów, eliminowanie zachowań agresywnych, zrozumienie i dostosowanie się do norm moralnych, prowadzi w końcu do tego, że osoba z upośledzeniem umysłowym może być nie tylko tolerowana, lecz również akceptowana przez otwartą społeczność. Badania nad emocjonalno-motywacyjną dziedziną rozwoju pozwalają dostrzec jej doniosłość dla funkcjonowania osób z upośledzeniem umysłowym[6].

Kolejną dziedziną prowadzonych badań jest funkcjonowanie psychospołeczne osób niepełnosprawnych intelektualnie, które wyraża się stosunkiem do rówieśników, do osób dorosłych, utrzymywaniem przyjaźni, zachowaniami aprobowanymi społecznie[7].

Zagadnienia środowiska wychowawczego osób z upośledzeniem umysłowym powtarzają się bardzo często w literaturze, zwłaszcza tej, która zajmuje się rehabilitacją społeczną, przygotowaniem do samodzielnego funkcjonowania właśnie w środowisku. Bardzo wiele uwagi poświęcono rodzinie, której jednym z zadań jest współpraca z innymi instytucjami i coraz większy jej udział w pracy rewalidacyjno-rehabilitacyjnej. Spostrzega się rodzinę jako centrum tejże pracy, osoba z upośledzeniem nabywa w niej umiejętności życia codziennego, przyswaja zasady etyczne, poznaje wartości, lecz również uczy się np. prawidłowego komunikowania się[8].

Środowisko osób upośledzonych umysłowo to także szkoła, w której nabywają one nie tylko wiadomości, ale i umiejętności potrzebne w życiu społecznym. Zmiany aksjologiczne i teleologiczne, jakie dokonują się w naukach pedagogicznych, znalazły swój wyraz

---

[6] R. Kościelak, *Funkcjonowanie psychospołeczne osób niepełnosprawnych umysłowo*, Warszawa 1996.

[7] A. Giryński, *Funkcjonowanie młodzieży upośledzonej umysłowo w stopniu lekkim w rolach społecznych*, Warszawa 1989.

[8] *Dziecko niepełnosprawne w rodzinie*, red. I. Obuchowska, Warszawa 1999.

także na gruncie szkolnictwa specjalnego. Pedagodzy specjalni wskazują, który z celów pracy z uczniem niepełnosprawnym jest nadrzędny. Jak pisze W. Dykcik „jest nim kształtowanie określonego świata wartości i postaw, orientacji i dążeń życiowych każdego człowieka, takich jak: być, mieć, chcieć, działać, wspólnie żyć"[9]. W praktyce można ten cel osiągnąć kierując wychowanie i nauczanie ucznia z upośledzeniem umysłowym na wartości, poprzez umożliwianie spotkania z wartościami, doświadczania wartości oraz ich realizacji w życiu codziennym. Ale A. Knobloch-Gala nadmienia, iż

> świat wartości osoby niepełnosprawnej ma prawo być odmienny od świata osób fizycznie i psychicznie sprawnych, nie może być jednak wyłącznie karykaturalnym odbiciem niezniszczalnych marzeń o pełnym zdrowiu. Dla pełnego rozwoju niezwykle ważne będzie docenienie posiadanych możliwości i umiejętności...[10]

W toku oddziaływania na jednostkę otoczenia społecznego, szczególnie tego najbliższego jakim jest rodzina i szkoła, następuje proces internalizowania przez jednostkę wartości będących wytworem kultury środowiska, z którym jest ona związana. Wartości wyznaczają stosunek do otoczenia i do samego siebie, stanowią ważny czynnik formowania się oceny własnego postępowania i postępowania innych, ukierunkowują także zachowanie się w sytuacjach społecznych. Wartości można ujmować jako:

- normatywne wzorce zachowania akceptowane bądź odrzucane (wartości uznawane)
- zinternalizowane wzorce zachowania (wartości odczuwane)[11].

I jedne i drugie wartości powodują ustalenie liczby możliwych dla jednostki zachowań oczekiwanych społecznie.

W toku gromadzenia doświadczeń społecznych jednostka stopniowo nabywa umiejętności integrowania różnorodnych wartości w określone systemy. Określony, przyjęty przez człowieka system

---

[9] *Pedagogika specjalna*, red. W. Dykcik, Poznań 2001, s. 54.

[10] A. Knobloch-Gala, *Wprowadzenie dziecka niepełnosprawnego w świat wartości*, [w:] *Przygotowanie pedagogów specjalnych do nowych form kształcenia dzieci niepełnosprawnych*, red. Z. Sękowska, Lublin 1995, s. 154.

[11] S. Ossowski, *Z zagadnień psychologii społecznej*, Warszawa 1970.

wartości, stanowi istotny składnik świadomości moralno-społecznej, decydujący o podejmowaniu alternatywnych form zachowania[12]. Zakłócona spójność lub konflikt w systemie wartości człowieka stanowi istotną przyczynę trudności społecznych, hamujących przebieg procesu jego socjalizacji.

Szczególną rolę w procesie działania społecznego odgrywają wartości moralne, określane jako „takie stany rzeczy, których wystąpienie w życiu jednostki jest przez nią cenione jako źródło jej poczucia szczęścia"[13]. M. Kościelska podkreśla, że na rozwój moralny jednostki składają się procesy uczenia się, wartościowania oraz nabywanie systemu wartości. Jej zdaniem spójny i zintegrowany indywidualny system wartości, zhierarchizowany zgodnie ze społecznie przyjętym systemem wartości, odgrywa fundamentalna rolę w warunkowaniu zachowań społecznie aprobowanych. Według niej nie jest on bezpośrednio skojarzony z poziomem inteligencji. W związku z tym braki funkcjonowania intelektualnego nie przesądzają np. o niemoralnym czy niespołecznym zachowaniu się dzieci z lekkim lub głębszym upośledzeniem umysłowym[14].

Kształtowanie u dziecka dyspozycji społeczno-moralnych postępuje równolegle z jego doświadczeniem społecznym. W zależności od tego, jakie normy moralne nauczono dziecko akceptować, odpowiednio takie wzorce postępowania będzie ono sobie przyswajało. Na rozwój moralny człowieka wpływa wiele czynników. Doniosłe znaczenie ma funkcja procesów poznawczych, a także czynniki emocjonalne i środowiskowe oraz doświadczenia osobiste jednostki, gdyż bez poznania pewnych norm, wymagających sprawności intelektualnej, nie można mówić o rozwoju moralnym czy przejawiać wrażliwości moralnej. Czasami w rozwoju moralnym akcentuje się sferę uczuć, uważając, że jednostka pozbawiona wrażliwości moralnej nie jest zdolna do moralnego postępowania, sądzi się także, że jest to następstwo defektu intelektualnego i niemożności wyobrażenia sobie następstw pewnych zjawisk[15].

---

12 Cz. Matusiewicz, *Psychologia wartości*, Warszawa 1975.

13 H. Muszyński, *Rozwój moralny*, Warszawa 1983, s. 119.

14 M. Kościelska, *Upośledzenie umysłowe a rozwój społeczny*, Warszawa 1984.

15 Por. H. Muszyński, *Rozwój moralny*, Warszawa 1983.

Niektórzy autorzy stwierdzają zależność między upośledzeniem umysłowym a rozwojem moralnym. Można sądzić, że zaburzone procesy orientacyjno-poznawcze mogą utrudniać jednostce trafne ocenianie sytuacji społecznych i przyswajanie pojęć oraz norm moralnych występujących w grupie społecznej, regulujących wzajemne stosunki między jej członkami. Należy sądzić, że zaburzona sfera myślenia, wyrażająca się w nieumiejętności przechodzenia od zjawisk szczegółowych do uogólnienia (czyli formułowania zasad), może zakłócać proces rozwoju moralnego. Dzieci z upośledzeniem umysłowym, których myślenie pozostaje najczęściej w fazie operacji konkretnych, niedostatecznie odzwierciedlają zjawiska, ich wzajemne powiązania, co jest związane z brakiem umiejętności abstrahowania. Normy i pojęcia moralne maja charakter pojęć abstrakcyjnych, a więc ich zrozumienie może nastręczać niepełnosprawnym intelektualnie dużo trudności. Z kolei zakres rozumienia pojęć i norm moralnych wpływa na dokonywane preferencje wartości moralno-społecznych.

W przypadku osób z upośledzeniem umysłowym lekkiego stopnia, osiągających studium myślenia charakteryzującego się możliwością przeprowadzania operacji konkretnych, można oczekiwać wystarczającego rozumienia i przestrzegania podstawowych pojęć i norm moralnych oraz dokonywania wyboru wartości moralno-społecznych ogólnie akceptowanych.

Poziom rozwoju społeczno-moralnego określa się zwykle na podstawie zgodności lub niezgodności między zachowaniami a deklaracjami jednostki w określonych sytuacjach. I tak niezgodność pomiędzy przejawianymi zachowaniami, deklaracjami a normami moralnymi, które powszechnie obowiązują, świadczy o nieznajomości bądź o niezrozumieniu tych norm. Można więc przyjąć, iż internalizacja powszechnie uznawanych norm współżycia społecznego wyznacza poziom integracji społecznej człowieka[16].

W związku z powszechnie przyjętą ideą integracji niepełnosprawnych ze środowiskiem wzrasta zainteresowanie badaczy prawidłowościami rozwoju społeczno-moralnego jednostek niepełno-

---

[16] J. Pilecki, *Kształtowanie się ocen moralnych u upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim uczniów klas V–VIII*, „Psychologia Wychowawcza" nr 5(1986).

sprawnych intelektualnie, a szczególnie problematyką stymulacji i intensyfikacji tego złożonego procesu.

Niezwykle istotną sprawą, jak podkreślają psychologowie i pedagodzy specjalni, jest przyjęcie przez niepełnosprawnych intelektualnie systemu wartości moralno-społecznych powszechnie akceptowanych. Stanowi ono bowiem podstawę nie tylko rozwoju osobowego, ale także prawidłowego przebiegu procesu interakcji społecznych między osobami niepełnosprawnymi intelektualnie a otoczeniem[17].

W literaturze z zakresu pedagogiki specjalnej stosunkowo mało jest opracowań poświęconych rozwojowi moralnemu dzieci upośledzonych umysłowo. Pierwsze informacje na ten temat znajdujemy w pracy T. Witkowskiego z 1967 r., poświęconej wrażliwości moralnej przejawianej przez upośledzonych umysłowo. Termin *wrażliwość moralna* według autora oznacza zdolności do reagowania na przejawy dobra i zła w sytuacjach podlegających ocenie moralnej: przejawia się to przede wszystkim w zdolności spostrzegania dobra i zła. Wrażliwość moralna jest szczególnym rodzajem wrażliwości, leży bowiem u podstaw moralności jednostki, jest jednym z ważniejszych wskaźników ogólnego poziomu moralnego. Pojęcie wrażliwości moralnej jest zbliżone do innych pojęć z dziedziny psychologii moralności, takich jak: sądy moralne, postawy, przekonania moralne, uczucia moralne. Wszystkie one charakteryzują poziom rozwoju moralnego. Wyniki badań prowadzonych przez Witkowskiego są podstawą do uzasadnionego przekonania, że wrażliwość moralna dzieci o obniżonej sprawności umysłowej jest w stosunku do dzieci normalnych wydatnie obniżona. Ponadto dostarczają one informacji dotyczących stopnia tego obniżenia i czynników warunkujących wrażliwość moralną dziecka, a mianowicie: poziomu intelektualnego, doświadczenia życiowego, wieku, czynników uczuciowo-dążeniowych i ogólnego poziomu moralnego. Na podstawie swoich badań T. Witkowski stwierdził, że upośledzenie umysłowe przejawiające się w każdej dziedzinie życia, kładzie swoje piętno na wrażliwości moralnej

---

[17] W. Pilecka, J. Pilecki, *Quo vadis wychowanie dzieci upośledzonych umysłowo*, [w:] *Roczniki Pedagogiki Specjalnej*, dz. cyt.

dziecka. Aby dziecko mogło odróżnić dobro od zła, musi być sprawne intelektualnie i mieć odpowiednią wiedzę[18].

Na przestrzeni ostatnich lat inni badacze podejmowali problem wrażliwości moralnej osób z upośledzeniem umysłowym, ale ich wyniki nie w pełni potwierdzają wcześniejsze badania T. Witkowskiego. Badania poświęcone ocenie normy moralnej „nie kradnij" przez dzieci lekko upośledzone umysłowo świadczą, że rozwój ocen moralnych przebiega u nich wolniej. Dzieci z racji upośledzenia intelektualnego mogą niewłaściwie rozumieć tę normę moralną i nieadekwatnie oceniać zachowanie przez nią regulowane[19].

Przytaczane przez Cz. Kosakowskiego[20] badania G. Jędrzejczak nad dojrzałością moralno-społeczną dzieci o obniżonej sprawności umysłowej, także potwierdzają pogląd, iż rozwój społeczno-moralny u upośledzonych umysłowo przebiega podobnie jak u dzieci w normie intelektualnej, tempo tego rozwoju jest jednak wolniejsze i uzależnione od indywidualnych cech. Przyjmując za H. Muszyńskim podział czynników składających się na dojrzałość moralną jednostki (wrażliwość moralna, postawy i wartości moralne, wiedza moralna, przekonania i poglądy moralne oraz uczucia moralne), autorka określiła, iż dzieci upośledzone umysłowo najszybciej osiągają dojrzałość w sferze postaw i wartości oraz przekonań i poglądów moralnych, najwolniej natomiast przebiega u nich proces osiągania tej dojrzałości w sferze uczuć i wiedzy moralnej[21].

Stwierdzono także, że dzieci lekko upośledzone umysłowo są w stanie podejmować działania, których podłoże stanowią określone normy i wartości moralne, realizują podstawowe zadania zgodnie z oczekiwaniami środowiska, a w swoim postępowaniu społecznym zbliżają się do poziomu osób pełnosprawnych[22].

---

[18] T. Witkowski, *Z badań nad wrażliwością moralną dzieci o obniżonej sprawności umysłowej*, „Roczniki Filozoficzne KUL" t. 15, Lublin 1967.

[19] E. Białołęcka-Leske, A. Giryński, *Poznawanie zachowań społecznych dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim*, „Szkoła Specjalna" nr 4(1973).

[20] Cz. Kosakowski, *Trudności wychowawcze a pozycja jednostki w nieformalnej strukturze grupy*, [w:] *Pedagogika*, t. VI, Toruń 1980.

[21] Por. H. Muszyński, *Rozwój moralny*, Warszawa 1983.

[22] Por. M. Kościelska, *Upośledzenie umysłowe a rozwój społeczny*, Warszawa 1984.

Przeprowadzone przez J.Pileckiego badania wykazały, że rozumienie norm moralnych i praktyka moralna dzieci upośledzonych umysłowo rozwijają się wolniej niż u dzieci normalnych i stosunkowo późno. Stwierdzone fakty wiążą się zarówno z obniżeniem procesów intelektualnych badanych osób, jak i z niekorzystnym wpływem otoczenia, małą możliwością pozytywnych doświadczeń społecznych. Osiągany poziom wiedzy moralnej zależy także od atmosfery wychowawczej, statusu społecznego i kulturalnego rodzin badanych[23]. Dalsze potwierdzenie znajdujemy w szerokich badaniach nad rozumieniem norm moralnych przez dzieci upośledzone umysłowo, uczęszczające do szkół specjalnych przeprowadzonych przez tego samego autora[24].

Wyniki badań pozwalają dostrzec dwa zasadnicze czynniki wyznaczające przebieg rozwoju moralnego osób upośledzonych umysłowo. Są nimi wiek umysłowy oraz zasób i rodzaj doświadczenia społecznego. Rozwiązywanie problemów moralno-społecznych przez uczniów z upośledzeniem umysłowym zależy szczególnie od ich dotychczasowych doświadczeń. Jeśli sytuacja w której mają miejsce określone zachowania osób jest dziecku znana, to jego reakcje i oceny są związane z przeżyciami, jakich doznało ono w przeszłości w podobnej sytuacji.

Interesujący jest wniosek jaki sformułował autor na podstawie swoich badań. Brzmi on następująco:

> określony trening i ustawiczne wzbogacanie doświadczeń społecznych osób upośledzonych umysłowo wpływają stymulująco na ich rozwój moralny. Nie można więc przyjąć, że rozwój ten posiada granice: trwa on u tych osób w okresie wieku młodzieńczego, a także i dorosłego[25].

Badania A. Giryńskiego dowodzą, że młodzież lekko upośledzona umysłowo, podobnie jak młodzież pełnosprawna, wyraża akceptację wartości określających pozytywne nastawienie do otoczenia

---

[23] J. Pilecki, *Rozumienie niektórych sytuacji społeczno-moralnych przez dzieci upośledzone umysłowo w stopniu lekkim*, „Zagadnienia Wychowawcze a Zdrowie Psychiczne" nr 5–6(1986).

[24] J. Pilecki, *Kształtowanie się ocen moralnych u upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim uczniów klas V–VIII*, „Psychologia Wychowawcza" nr 5(1986).

[25] Tamże.

lub dezaprobatę tych wartości, które mają pejoratywne zabarwienie i wskazują na negatywne postawy społeczne. Dowodzi to, że upośledzenie umysłowe nie przesądza o wyborze aprobowanych społecznie wartości moralnych[26].

Po upływie wielu lat podobne do pierwszych badań T. Witkowskiego badania nad wrażliwością moralną upośledzonych umysłowo przeprowadziła D. Skowrońska[27]. Na podstawie uzyskanych wyników można stwierdzić, że w badanej grupie (30 uczniów upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim i 30 w normie intelektualnej, w wieku 15–18 lat) istnieje umiarkowana zależność między wrażliwością moralną a inteligencją. W uzyskanych przez autorkę wynikach nie występują istotne statystycznie różnice badanej wrażliwości moralnej między młodzieżą upośledzoną umysłowo w stopniu lekkim a młodzieżą z normą intelektualną. Tak więc hipoteza o mniejszej wrażliwości moralnej upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim nie potwierdza się. Jak więc można wnosić z przedstawionych badań, inteligencja, jakkolwiek w sposób umiarkowany, wpływa na wrażliwość moralną. Istnieją z pewnością czynniki, które w większym stopniu niż inteligencja decydują o poziomie wrażliwości moralnej. Według Skowrońskiej wyniki przeprowadzonych badań mogą sugerować, że większą rolę w wychowaniu moralnym należy przypisywać oddziaływaniom na sferę uczuć, motywacji. Poza tym w oddziaływaniach zamierzonych należy uwzględnić modyfikujący wpływ środowiska.

Reasumując rozważania i badania dotyczące rozwoju moralnego osób niepełnosprawnych intelektualnie należy podkreślić, iż rozwój ten jest w pełni porównywalny z rozwojem osób o prawidłowym poziomie rozwoju intelektualnego w podobnym wieku umysłowym. Przebiega on przez te same stadia, lecz jest on zwolniony, wyznacza go bowiem poziom rozwoju umysłowego. Im wyższy jest poziom umysłowy, tym wyższy jest także poziom rozwoju moralnego. Traktując wartości moralne jako składnik mechanizmu przystosowa-

---

[26] A. Giryński, *Wartości w świecie młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie*, Białystok 1996

[27] D. Skowrońska, *Wrażliwość moralna upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim i jej związek z inteligencją*, [w:] *Rocznik Pedagogiki Specjalnej*, t. 6, dz. cyt.

nia lub efekt procesów przystosowawczych, należy dostrzegać konieczność podejmowania działań wychowawczych nastawionych na stymulowanie rozwoju rozumowania moralnego młodzieży lekko upośledzonej umysłowo. Efekty i możliwości wychowania młodzieży upośledzonej umysłowo są bardzo duże i zachęcają do działań pedagogicznych. Przez autorów szczególnie podkreślana jest konieczność oddziaływania na uczniów w kierunku internalizowania przez nich norm moralnych, które wpływają modyfikująco na ich postępowanie. Można oczekiwać, że osoba upośledzona umysłowo osiągająca wyższe stadia rozwoju moralnego, będzie manifestować bardziej dojrzałe moralnie zachowania, czyli zgodne z coraz lepiej uogólnionymi przez nią zasadami etycznymi[28]. Jak pisze Z. Sękowska „ważne jest takie ukształtowanie uczuć i woli dziecka, aby moralne, właściwe postępowanie, stało się jego wewnętrzną potrzebą"[29].

M. Trojańska podkreśla, iż praktyka edukacji aksjologicznej uczniów niepełnosprawnych zakłada:

- „przygotowanie ich do odbioru i tworzenia wartości poprzez wprowadzenie do ich świadomości różnego rodzaju informacji i doświadczeń,
- rozwijanie wrażliwości emocjonalnej, kształtowanie i poszerzanie zasobu pojęć wychowanków w sferze wartości i wartościowania
- rozwijanie potrzeby i umiejętności wyrażania wartościującego stosunku do otaczającej rzeczywistości
- ukazanie różnych systemów wartości (kultur) oraz ich konsekwencji dla człowieka i społeczeństwa"[30].

Jak widać w przygotowaniu człowieka, także niepełnosprawnego, do życia wartościami zwraca się uwagę na kształtowanie wrażliwości społecznej-empatii, bardzo istotnej także w nawiązywaniu kontaktów społecznych, odpowiada ona bowiem za umiejętność

---

[28] W. Pilecka, J. Pilecki, *Quo vadis wychowanie dzieci upośledzonych...*, dz. cyt.

[29] Z. Sękowska, *Integralność procesu wychowania i nauczania w rewalidacji upośledzonych umysłowo*, [w:] *Wybrane zagadnienia z psychologii dziecka upośledzonego umysłowo*, red. Z. Sękowska, Lublin 1983, s. 67.

[30] M. Trojańska, *Wychowanie w szkole specjalnej jako wprowadzenie ucznia w świat wartości*, [w:] *Rehabilitacja, opieka i edukacja specjalna w perspektywie zmian*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, Olsztyn 2004, s. 226.

wczuwania się w przeżycia innych ludzi, współuczestniczenie w ich emocjach i rozumienie świata z ich perspektywy. Współcześnie zjawisko empatii rozumiane jest w różny sposób, jedni określają je jako proces emocjonalny, drudzy jako proces poznawczy, dla innych zaś empatia jest procesem, w którym w równym stopniu uczestniczą obydwa wcześniej wymienione procesy.

Ważnym aspektem prac nad empatią jest określenie jej roli w tworzeniu sfery moralnej człowieka. Badania nad tym zagadnieniem prowadził W. Gulin[31]. Twierdzion, że podstawą tworzenia owej sfery jest wzajemna relacja „rodzice – dziecko" Wydziela trzy etapy określające postawę empatyczna dziecka oraz jego strukturę moralną. W etapie pierwszym następuje odbiór uczuć przez dziecko, podstawą następnego jest obserwacja dokonywana przez dziecko, dotycząca empatii rodziców wobec niego. W trzecim etapie dziecko zewnętrzne oznaki empatii rodziców wiąże z konkretną sytuacją. Konsekwencją wymienionych etapów jest „uczenie się" empatii od rodziców. W wyniku nabywania doświadczeń empatia „przenoszona jest" na innych ludzi i w efekcie tworzy się struktura moralna dziecka.

Wrażliwość emocjonalna sprzyja prawidłowemu rozwojowi właściwych zachowań społecznych. Niski poziom empatii nasila zachowania egocentryczne, utrudniając jednostce wchodzenie w interakcje społeczne, zaś wysoki poziom empatii wpływa na lepsze przystosowanie i ułatwia adaptację w środowisku społecznym.

Jak pisze Z. Bartkowicz „zdolności empatyczne jednostki są jednym z najważniejszych, chociaż mało jeszcze docenianych i poznanych determinant jej społecznego funkcjonowania"[32]. Wrażliwość empatyczna sprzyja prawidłowemu rozwojowi właściwych zachowań społecznych. Niski poziom empatii nasila zachowania egocentryczne, utrudniając jednostce wchodzenie w interakcje społeczne, a deficyty w jej rozwoju wpływają na wzrost zachowań agresywnych

---

[31] W. Gulin, *Empatia dzieci i młodzieży*, Lublin 1994.

[32] Z. Bartkowicz, *Kształcenie zdolności empatycznych u dzieci upośledzonych umysłowo – weryfikacja programu terapii pedagogicznej*, [w:] *Człowiek niepełnosprawny: problemy autorealizacji i społecznego funkcjonowania*, red. M. Chodkowska, Lublin 1994, s. 231.

jednostek. Z kolei wysoki poziom empatii warunkuje przystosowanie społeczne i ułatwia jednostce adaptację w środowisku[33].

Dla uczniów upośledzonych umysłowo podstawą nawiązywania kontaktów interpersonalnych jest właśnie mechanizm empatii. Osoby upośledzone umysłowo, które w swoim zachowaniu ukierunkowane są na potrzeby innych ludzi, wczuwają się i rozumieją uczucia innych, oceniane są jako lepiej przystosowane do życia i łatwiej są one akceptowane w świecie ludzi pełnosprawnych.

Prowadzone dotychczas badania nad wrażliwością emocjonalną osób upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim dowodzą, że defekt intelektualny nie stanowi przeszkody w ich empatycznym reagowaniu na sytuacje społeczne[34]. Upośledzenie umysłowe utrudnia jedynie integrowanie nabywanych doświadczeń w całość i ogranicza umiejętność wykorzystania ich w różnych, nowych sytuacjach życiowych. Jak pisze W. Pilecka bezpośrednią przyczyną opóźnionego rozwoju empatii u dzieci niepełnosprawnych intelektualnie jest brak zrozumienia perspektywy drugiego człowieka wypływający z długotrwałego i nasilonego egocentryzmu[35].

W literaturze charakteryzującej funkcjonowanie dziecka upośledzonego umysłowo można znaleźć przesłanki wskazujące na wrażliwość tych dzieci na sytuacje krzywdzące. Celem badań podjętych przez E. Kramarczyk[36] było uzyskanie informacji na temat odczuwania przez dzieci upośledzone umysłowo w stopniu lekkim krzywdy w różnych codziennych sytuacjach. Badania dowiodły, iż mimo, że osoby upośledzone mają obniżoną zdolność i umiejętność oceny sytuacji społecznych to dostrzegają one wiele niesprawiedliwości w codziennych sytuacjach. Szczegółowe wyniki badań potwierdzają

---

[33] Por. H. Eliasz, *O sposobie rozumienia pojęcia empatia*, „Przegląd Psychologiczny" nr 3(1980); J. Rembowski, *Empatia*, Warszawa 1989; A. Gasiulowa, *Wrażliwość empatyczna dzieci z dysfunkcją narządu ruchu a ich środowisko rodzinne*, Bydgoszcz 1993.

[34] Por. R. Kościelak, *Funkcjonowanie psychospołeczne osób niepełnosprawnych umysłowo*, Warszawa 1996.

[35] W. Pilecka, *Zadania działalności wychowawczej*, [w:] *Wychowanie dzieci o obniżonej sprawności umysłowej w internacie*, red. J. Pilecki, W. Pilecka, J. Baran, Kraków 1992.

[36] E. Kramarczyk, *Poczucie krzywdy u dzieci upośledzonych umysłowo w stopniu lekkim*, „Psychologia Wychowawcza" nr 5(1986).

założenia, że dziecko upośledzone umysłowo w stopniu lekkim potrafi dostrzec niesprawiedliwe relacje w otoczeniu, czyli potrafi odczuć krzywdę. Dotyczy to zarówno sytuacji w szkole, jak i w domu rodzinnym oraz w grupie rówieśniczej. Charakterystyczne jest to, że we wszystkich trzech badanych środowiskach sytuacje niesprawiedliwe wynikają nie tylko z ograniczeń uzasadnionych poziomem rozwoju intelektualnego, ale także z odrzucenia emocjonalnego. Szczególnie jest to widoczne w kontaktach dzieci upośledzonych umysłowo z pełnosprawnymi rówieśnikami. W środowisku rodzinnym źródłem poczucia krzywdy jest najczęściej nadmierne ograniczanie swobody i samodzielności dziecka. Istotnym źródłem poczucia krzywdy dla dzieci upośledzonych umysłowo jest także brak bliskich kolegów. W kontaktach z rówieśnikami spotykają się dzieci upośledzone z odrzuceniem nawet w trakcie prostych zabaw i mimo że czują się wtedy pokrzywdzone, to jednocześnie akceptują te sytuacje, w których występują w roli gorszego uczestnika zabawy i muszą podporządkować się nakazom innych dzieci. Ten ostatni fakt wskazywałby na odczuwanie bezradności w sytuacjach ocenianych jako niesprawiedliwe i brak działań w celu ich zmiany.

W rozwoju empatii u osób upośledzonych umysłowo dużą rolę przypisuje się środowisku rodzinnemu. Zaniedbania wychowawcze i niewłaściwe postawy, szczególnie matek, utrudniają powstawanie zachowań empatycznych[37].

Świat wartości to również, a może przede wszystkim, wartości duchowe i religijne[38]. Wychowanie religijne jest integralną częścią wychowania ogólnego, trudno traktować je jako działanie odrębne. To wychowanie odbywa się przede wszystkim w domu rodzinnym, instytucje oświatowe jedynie kontynuują i uzupełnią te treści, które

---

[37] Por. Z. Bartkowicz, *Kształcenie zdolności empatycznych*, dz. cyt.; A. Giryński, *Wartości w świecie młodzieży niepełnosprawnej intelektualnie*, Białystok 1996.

[38] Por. A. Knobloch-Gala, *Wprowadzenie dziecka niepełnosprawnego w świat wartości*, [w:] *Przygotowanie pedagogów specjalnych do nowych form kształcenia dzieci niepełnosprawnych*, red. Z. Sękowska, Lublin 1995 oraz E. Kulczycka, *Wychowanie katolickie młodzieży niesłyszącej*, [w:] *Rehabilitacja, opieka i edukacja specjalna w perspektywie zmian*, red. Cz. Kosakowski, A. Krause, Olsztyn 2004.

przekazują rodzice. Wychowanie religijne dzieci i młodzieży winno uwzględniać trzy zasadnicze aspekty:

- poznawczy – ukształtowanie obrazu Boga, którego nie widzimy, ale który jest realnie blisko nas,
- uczuciowy – wyzwolenie radości z tego faktu,
- działaniowy – nauczenie okazywania, w sposób sobie dostępny, że Boga kochamy.

K. Lausch formułuje cele wychowania religijnego uczniów niepełnosprawnych intelektualnie w następujący sposób: „wychowanie religijne będzie prowadzeniem dzieci do Boga, kształtowaniem postawy zawierzenia Bogu, będzie uczeniem życia zgodnego z Dekalogiem. Ta definicja nakreśla trzy płaszczyzny, których dotyka wychowanie religijne, są to: poznanie Boga, przeżywanie Go i świadczenie o Nim"[39]. W rozważaniach na temat zasadności wychowania religijnego osób z upośledzeniem umysłowym, szczególnie głębszego stopnia, autorka cytuje słowa niemieckiego autora H. Cronerta:

> w wychowaniu religijnym osoby z upośledzeniem umysłowym nie chodzi o to, by w efekcie tego procesu uczenia była ona zdolna do intelektualnego przeżywania wiary i związanej z nią działalności własnej (nawet tej związanej z faktem uczestnictwa we mszy świętej), ile o to, by cały proces dydaktyczno-wychowawczy dał jej przesłanki *ochoty do życia*, stworzył właściwą *atmosferę życiową*, właściwą w znaczeniu miłości wzajemnej, pokoju, serdeczności, współdziałania, by ukazał im, jak można okazywać miłość i dobro drugiemu człowiekowi, jak je od innych przyjmować (...). Sprawą absolutnie drugorzędną jest to, by dana osoba z niepełnosprawnością intelektualną doszła w efekcie procesu wychowania religijnego do mniej lub bardziej jasnego pojęcia Boga i Jego istoty, by umiała odpowiedzieć na pytania dotyczące prawd wiary katolickiej, co – jak wiemy – jest czasem możliwe na zasadzie mechanicznego wyuczenia pamięciowego, bez zrozumienia treści (...). Religijność jest przecież nie tylko wiedzą, ale także życiem i działaniem[40].

Podstawowym zamierzeniem pracy rewalidacyjnej z osobami upośledzonymi umysłowo jest ich przygotowanie do w miarę samo-

---

[39] K. Lausch, *Wychowanie religijne uczniów głębiej upośledzonych umysłowo*, [w:] *Przewodnik dla nauczycieli uczniów upośledzonych umysłowo w stopniu znacznym i umiarkowanym*, red. M. Piszczek, Warszawa 2001, s. 111.

[40] Tamże, s. 112.

dzielnego funkcjonowania w życiu. Tak więc rodziny i placówki edukacyjne powinny do swoich programów pracy włączyć treści związane z umiejętnościami społecznymi, warunkującymi niepełnosprawnym uczniom zrozumienie i wykorzystanie poszczególnych wartości w swoim rozwoju. Kształtowanie wrażliwości społecznej, umiejętności rozumienia sytuacji społecznych, rozwiązywania problemów wynikających we wzajemnych relacjach społecznych oraz umiejętności stawiania właściwych opinii moralnych wpłynie na lepsze funkcjonowanie uczniów w codziennym życiu. W kształtowaniu umiejętności społecznych uczniów niepełnosprawnych intelektualnie można posłużyć się ekspresyjnymi formami pracy: dramą, teatrzykami kukiełkowymi, zajęciami umuzykalniającymi, artoterapią. Ale szczególne efekty przynoszą formy oparte o bezpośrednie działanie uczniów oraz rozwijanie właściwych umiejętności w codziennych sytuacjach domowych i szkolnych. Jak wiadomo zakres wiedzy upośledzonych umysłowo o pożądanych społecznie formach działania jest duży, ale posiadają oni trudności w praktycznym wykorzystaniu tych wiadomości, w bezpośrednim kontakcie z drugim człowiekiem[41].

Szczególnie istotna jest stymulacja umiejętności empatycznego rozumienia innych ludzi, która silnie wpływa na poziom innych wymiarów życia. Rozwijanie empatii to wspólny cel rodziców i nauczycieli. Z. Bartkowicz pisze:

> na potrzebę rozwijania zdolności empatycznych upośledzonych umysłowo trzeba by spojrzeć tak, jak na potrzebę wzbogacania go w mądrość społeczną, w zaufanie do swego rozeznania w innych, przygotowania go do partnerstwa[42].

A więc przygotowania go do życia opartego na uniwersalnych wartościach.

Zastosowanie treningów umiejętności społecznych, ćwiczenia w formułowaniu sądów i ocen, stwarzanie sytuacji pobudzających do dyskusji i refleksji na wartościami ważnymi w życiu, nie tylko przyspieszą rozwój, ale także wpływają na lepsze funkcjonowanie

---

[41] Por. M. Kościelska, *Oblicza upośledzenia*, Warszawa 1998.

[42] Z. Bartkowicz, *Kształcenie zdolności empatycznych*, dz. cyt., s. 239.

społeczne uczniów niepełnosprawnych. Takie funkcjonowanie z kolei wyznaczy stopień ich społecznego przystosowania, akceptacji i adaptacji społecznej.

Pamiętać jednak należy o tym, że „zainteresowanie wartościami rozpoczyna się od zainteresowania człowiekiem mówiącym o nich"[43]. Ale przekazywanie wartości odbywa się także w sposób niezamierzony i niewerbalny, często z ludzkiego zachowania można wyczytać znacznie więc informacji o jego systemie wartości niż ze składanych deklaracji słownych. Ta prawda zmusza rodziców, wychowawców, nauczycieli, terapeutów i opiekunów osób niepełnosprawnych intelektualnie do głębszej refleksji nad samym sobą i własną postawą wobec wartości.

[43] K. Olbrycht, *Edukacja aksjologiczna*, [w:] *Wybrane problemy przekazu wartości*, red. K. Olbrycht, Katowice 1999.

Intelectually Disabled People and the World of Values

Summary

Axiological and teleological changes which are taking place in pedagogical sciences at present are reflected also in special education area. According to W. Dykcik, the aim of work with an intellectually disabled student is the creation of a specified world of values and attitudes, orientations and life goals of every person such as: to be, to have, to want, to work, to live together" In practice this aim can be reached by aiming the upbringing and education of an intellectually disabled student towards values by making it possible for him or her to meet values, experience values and introduce them in everyday life. According to psychologists and special pedagogues, it is very important for the intellectually challenged to accept a system of moral and social values which is commonly accepted by people as this is the basis of personal development and proper course of social interactions' process. Preparing a disabled person to life one takes into consideration also the shaping of emotional sensitivity and other skills that have effect on better social functioning of disabled students. Such functioning shall in turn be the indication of the degree of their social adaptation, acceptance and adaptation in society.